

Яўген ІВАНОЎ

«Фразеалагізацыя» моўных афарызмаў і феномен міжузроўневай аманіміі*

Пад афарызмам трэба разумець выказванне, у якім у абагульненай форме адлюстравана тая ці іншая заканамернасць рэальнага або выдуманнага свету. Усе афарызмы можна дыферэнцыяваць, як мы ўжо гаварылі (гл. ІВАНОЎ 1995, ІВАНОВ 2001), найперш паводле прэцэдэнтнага vs. непрэцэдэнтнага характару іх функцыянавання ў маўленні на дзве сяміялагічна істотныя катэгорыі. Прэцэдэнтныя афарыстычныя выказванні актуалізуюцца ў маўленні па-за аўтарскім кантэкстам, г. зн. узнаўляюцца (у самым шырокім сэнсе, і як агульнаўжывальныя, і як вынік індывідуальна-аўтарскага цытавання чужога маўлення). Непрэцэдэнтныя афарыстычныя выказванні ствараюцца непасрэдна ў маўленні для адлюстравання той ці іншай абагульненай і закончанай думкі шляхам свабоднага спалучэння слоў і іх лексічных значэнняў па існуючых у дадзенай мове сінтаксічных мадэлях. Усе прэцэдэнтныя афарыстычныя выказванні (што ўзнаўляюцца ў «гатоўным» выглядзе) па ступені сваёй распаўсюджанасці ў маўленні можна падзяліць яшчэ на дзве не менш істотныя катэгорыі – «індывідуальна-маўленчыя» і «агульнамоўныя». Да агульнамоўных афарызмаў трэба адносіць усе ўзнаўляльныя афарыстычныя фразы, калі характар іх функцыянавання не мае індывідуальна-маўленчай прыроды. Гэта перш-наперш усе прыказкі і прымаўкі незалежна ад ступені іх вядомасці і распаўсюджанасці, у тым ліку і ўсе дыялектныя, жаргонныя, слэнгавыя і да т. п.

Усе агульнамоўныя афарызмы па прыкмеце наяўнасць vs. адсутнасць лакальнай асацыяцыі з іх аўтарам і/або літаратурнай, гістарычнай ці іншай крыніцай паходжання можна размежаваць на два адпаведных класы адзінак: афарыстычныя «крылатыя выразы» і афарызмы-«парэміі». Сярод парэміі можна вылучыць тыя, што ўжываюцца ў пераносным сэнсе – «прыказкі», і тыя, што маюць толькі прамае значэнне – «прымаўкі». Усе прыказкі паводле матываванасці vs. нематываванасці іх семантыкі можна дыферэнцыяваць на «ідыёмы» і «не ідыёмы». Не ідыяматычным прыказкам уласціва наяўнасць як пераноснага, так і прамога значэння абагульнення. Параўн. (цытуецца паводле ШКРАБА–ШКРАБА 1987: 85–86):

- бел. (1) [Валодзя:] – *Спакойнай ночы. Валёк! Ты ўжо даруй мне... [Надзя:] – Пабяжы на калені стань ды перапрасі. [Валодзя:] – А ты ўжо і прыраўнавала. [Надзя:] – Глядзі, за двума зайцамі пагонішся, ніводнага не зловіш* (К. Крапіва, «Зацікаўленая асоба»).
- (2) *Адзін паляўнічы хваліўся сябру, што яго сабака найразумнейшы за ўсіх сабак. Сябар усумніўся. Але аднойчы, у час палявання, у іх з-пад ног выскачыла пара шаракоў. Сабака глянуў на іх і не зрушыў з месца. – Ага, бачыш? – зарагатаў іччасліва ўзрушаны гаспадар сабакі. – Разумны, шэльма! Ведае, што за двума зайцамі пагонішся, дык ні аднаго не зловіш* (Беларускі народны жарт).

Пад моўнымі афарызмамі-«ідыёмамі» трэба разумець такія прыказкі, якія не маюць прамога значэння (г. зн. пры спробе іх сінтаксічнага падзелу пераўтвараюц-

ца ў аманімічныя свабодныя сказы і натуральна губляюць значэнне абагульнення) або наогул страцілі сваю ўнутраную форму. Параўн.:

- бел. (3) *Папраў казе хвост* ('Не ўмешвайся не ў сваю справу'), параўн. ШКРАБА–ШКРАБА 1987: 185.
- рус. (4) *Год прожил, так и рог нажил, другой проживёшь – и второй наживёшь* ('З гадамі чалавек разумнее'), гл. ЖУКОВ [1966] 1991: 86.
- польск. (5) *Każdy ma swego mola, co go gryzie* ('Кожнага хвалюе сваё, кожны мае свае праблемы'), параўн. MAŁA KSIĘGA PRZYŚLÓW 1996: 122.

Прыказкі могуць страчваць матываванасць значэння не толькі з прычыны знікнення тых рэалій, што былі пакладзены ў аснову вобразнага абагульнення рэчаіснасці, але і ў выніку узуальных трансфармацый у маўленні сваёй знешняй формы. Гэта звычайна бывае пры скарачэнні той часткі прыказкі, якая змяшчае, паводле А. А. Патабні, «след свайго паходжання ад вобраза» (гл. ПОТЭБНЯ [1892] 1990: 98). Параўн.:

- бел. (6) а) *Прыйдзе коза да воза, ды не будзе сена* або *Прыйдзе коза да воза прасіць аброку, дастане кіем на боку* (FEDEROWSKI 1935: 141) або *Прыйдзе коза да воза, напросіць сена, а мы ёй пугі дамо* (ЛЕПЕШАЎ 1981: 115) і г. д.
- б) *Прыйдзе коза да воза* (ІВАНОВА–ІВАНОЎ 1997: 125, параўн. ШКРАБА–ШКРАБА 1987: 193).
- рус. (7) а) *Голод не тиотка, пирожка не подсунетъ* (ПОВѢСТИ 1899: 91) або *Голод не тётка, брюхо не лукошко* або *Голод не тётка, душа не сосед (не уйдёшь)* (ДАЛЬ [1861–1862] 1984: 2: 251–252).
- б) *Голод не тётка* (ФЕЛИЦИНА–ПРОХОРОВ [1980] 1988: 43) і *Голод не тётка <пирожка не подсунет>* (ЖУКОВ [1966] 1991: 87, дзе згадваюцца другой часткі *пирожка не подсунет* у якасці факультатыўнай з'яўляецца толькі данінай аўтарытэту У. І. Даля, паколькі функцыянаванне ў сучаснай рускай мове поўнай формы дадзенай прыказкі не пацвярджаецца У. П. Жукавым ні ў адной з 10 ілюстрацыйных цытат, у тым ліку, што сімітаматычна, і нават з тэкстаў XVIII стагоддзя).
- польск. (8) а) *Poznać pana po cholewach, a człowieka po stroju i po jego kroju* («Panowie nosili czerwone i żółte [cholewy], a chłopci czarne»¹) або *Poznać pana po cholewach, póki nie dziurawe* (NOWA KSIĘGA PRZYŚLÓW 1970: 807) і г. д.
- б) *Znać pana po cholewach* (NOWA KSIĘGA PRZYŚLÓW 1970: 807, MAŁA KSIĘGA PRZYŚLÓW 1996: 159).

Страта прыказкамі прамога значэння абагульнення даволі рэдкая з'ява. Гэта можа суправаджацца іх фразеалагізацыяй – г. зн. узнікненнем унікальнай семантычнай сувязі паміж кампанентамі выказвання, што дэтэрмінуе непаздзельнасць яго

значэння і стварае падставы для пераходу прыказак у разрад фразеалагічных адзінак мовы. Параўн.:

- бел. (9) *Што ўбіў, мое ўехаў* як прыказка ('Бесклапотнага нічога не турбуе'), параўн. ШКРАБА–ШКРАБА 1987: 273–274.
- (10) *Што ўбіў то <i> ўехаў хто* як фразеалагізм ('бесклапотны, гультаяваты, такі, што толькі пад прымусам робіць што-небудзь'), параўн. ЛЕПЕШАЎ 1993: 2: 472.
- рус. (11) *Не бей лежачего* як прыказка – варыянт парэміі *Лежачего не бьют* ('Чалавека, які трапіў у бяду або пацярпеў у выніку якой-небудзь непрыемнасці, трэба шкадаваць'), параўн. ЖУКОВ [1966] 1991: 159, ФЕЛИЦИНА–ПРОХОРОВ [1980] 1988: 60–61.
- (12) *Не бей лежачего* як фразеалагізм (*хто* 'гультаяваты, безадказны' або *што* 'лёгкая, несяжкая, звычайна аб якой-н. працы'), параўн. СЛОВАРЬ ОБРАЗНЫХ ВЫРАЖЕНИЙ 1995: 160.
- польск. (13) *Szukaj wiatru w polu* як прыказка ('Не шукай нічога там, дзе знайсці немагчыма'), параўн. NOWA KSIĘGA PRZYŚLÓW 1972: 655.
- (14) *Szukaj wiatru w polu* як фразеалагізм ('няма, не знайсці, знікла і да т. п. '), параўн. SPIRYDOWICZ 1988: 178.

Такую з'яву можна вызначыць як «міжузроўневую аманімію», г. зн. такую асіметрыю паміж экспанентам моўнага знака і яго зместам, калі адна і тая ж адзінка мовы vs. маўлення можа паводле знешняй формы адначасова належаць да двух (ці нават больш) узроўняў моўнай структурацыі.

Узроўні мовы, як вядома, гэта падсістэмы шматмернай моўнай сістэмы, кожная з якіх складаецца з сукупнасці адносна аднародных адзінак і пэўнага набору правіл, што вызначаюць сінтагматычныя і парадыгматычныя адносіны паміж гэтымі адзінкамі. Узроўневая самаарганізацыя моўнай сістэмы грунтуецца на шэрагу універсальных для кожнай мовы свету законамернасцей. Па-першае, утвараць асобны ўзровень здольныя толькі тыя моўныя адзінкі, якія падпарадкоўваюцца т. зв. «правілу ўзроўневай спалучальнасці» (resp. уступаюць у парадыгматычныя і сінтагматычныя адносіны толькі з на сябе падобнымі адзінкамі). Па-другое, адзінкі кожнага ўзроўню адрозніваюцца якаснай своеасаблівасцю (resp. выяўляюць новую якасць). Па-трэцяе, адзінкі розных узроўняў мовы знаходзяцца паміж сабой толькі ў іерархічных адносінах (resp. адзінка «вышэйшага» ўзроўню складаецца з адзінак «ніжэйшага», а адзінкі «ніжэйшага» ўзроўню ўваходзяць у адзінкі «вышэйшага»). І па-чацвёртае, узроўні моўнай сістэмы з'яўляюцца непранікальнымі для адзінак іншых узроўняў, хаця і не ізаляванымі (параўн. СОЛНЦЕВ 1990).

Такім чынам, канстантнай характарыстыкай моўнай сістэмы з'яўляецца іерархічнасць і структурная аўтаномнасць, замкнёнасць (але не ізаляванасць) узроўняў яе адзінак. Дапушчальнасць міжузроўневай аманіміі не павінна супярэчыць прынцыпу структурна-іерархічнай непранікальнасці ўзроўняў моўнай сістэмы, бо з'яўляецца толькі яшчэ адным паказчыкам разумення сукупнасцей элементаў самой моўнай сістэмы і яе падсістэм як размытых недакладных мностваў, адноснага характару іх замкнёнасці. Сфера дзеяння вядомай «лінгвістычнай пераменнай» у такім выпадку можа распаўсюджвацца не толькі на ўласна «словы і сказы» як адзінкі адпаведнай падсістэмы мовы (гл. ЗАДЕ 1976: 7), але і на іх як элементы структуры мовы, што звязаны паміж сабой узроўнева-іерархічнымі адносінамі і маюць

адпаведны статус, які, у сваю чаргу, можа быць зменлівы, як і сама «лінгвістычная пераменная». Пры гэтым разуменне адноснасці структурна-іерархічнай замкнёнасці ўзроўняў мовы прадугледжвае апісанне міжузроўневай аманіміі як выніку не хаатычнага іх «перакрыжвання», а дзеяння пэўных моўных заканамернасцей (наяўнасці адпаведных умоў, правілаў, фільтраў яе ўзнікнення і г. д.).

Пераважная колькасць фактаў міжузроўневай аманіміі прыпадае на выпадкі, калі тая ці іншая адзінка аднаго з уласна знакавых узроўняў мовы ўжываецца ў якасці адзінкі наступнага, «вышэйшага» ўзроўню, але не набывае істотна «новага» зместу (г. зн. асіметрыя знешняй формы і зместу адпаведнага знака з'яўляецца функцыянальна дэтэрмінаванай і адпаведным чынам абмежаванай). Яскравым прыкладам такой міжузроўневай аманіміі можна лічыць супадзенне сказа, слова, марфемы і фанемы ў лацінскім / ('Ідзі'), адзначанае яшчэ А. А. Рэфармацкім пры дэманстрацыі якаснага, а не колькаснага (герп. па ступені складанасці) адрознення элементаў розных узроўняў структуры мовы (гл. РЕФОРМАТСКИЙ [1955] 1996: 35). Тут кожная адзінка, што ўжываецца ў якасці адзінкі наступнага, «вышэйшага» ўзроўню, не страчвае структурнай сувязі са сваім узроўнем, таму што, па-першае, натуральна не ўступае з ім у адносіны іерархічнасці, хаця і можа мець ускладнёную фармальную структуру. На ўзроўні сказа слова / спалучаецца са спецыфічнай для выказвання інтанацыйнай, паводле супрацьпастаўлення, напрыклад, такому сказу, як *I тесит* – 'Ідзі са мной', у якасці слова / адрозніваецца ад марфемы / больш складанай марфалагічнай структурай – *I + Ø*, паводле супрацьпастаўлення з *I-te* – 'Ідзіце' (параўн. Уровни языковой структуры 1972: 109), што аднак нельга разглядаць, і асабліва на ўзроўні сказа, менавіта як узроўневае камбінаванне. А па-другое, кожная адзінка, што ўжываецца ў якасці адзінкі наступнага, «вышэйшага» ўзроўню моўнай інтэграцыі, не страчвае ў гэтым выпадку свабоднага (або несвабоднага як не менш універсальнага) характару сваёй пабудовы з адзінак «ніжэйшага» ўзроўню.

Зусім іншае можна назіраць, калі тая ці іншая ўласна знакавая моўная адзінка функцыянуе ў якасці адзінкі таго ж узроўню мовы, з элементаў якога яна сама складаецца. Асноўная маса такіх выпадкаў міжузроўневай аманіміі прыпадае на фразелагічныя спалучэнні з лексікалізаваным значэннем (бо ўстойлівыя непрадказальныя спалучэнні слоў не з'яўляюцца адзінкамі асобнага ўзроўню мовы). Параўн.:

- бел. (15) *Кожны сабака* ('усякі' або 'любый').
 (16) *Біць лынды* ('гультаяваць' або 'бяздзейнічаць').
 (17) *Даць пудла* ('памыліцца' або 'прамахнуцца [не пацэліць]').
 (18) *Начная зязюля* ('жонка').
 (19) *Тут быў тут няма хто* ('хуткі' або 'рухавы').
 (20) *Да Масквы ракам не паўстаўляеш чаго* ('багата', параўн. ЛЕПЕШАЎ 1993: 2: 180–181).

Другая разнавіднасць такога тыпу міжузроўневай аманіміі прадстаўлена функцыянаваннем адзінак лексічнага ўзроўню ў якасці марфем, што, як правіла, вельмі моцна абмежавана словаўтваральнымі магчымасцямі пэўнай моўнай сістэмы і таксама не з'яўляецца распаўсюджаным. Напрыклад, у беларускай і рускай мовах гэта пераважна выпадкі функцыянавання паўназначных і службовых лексічных адзінак у якасці прэфіксаў, якія вылучаюцца ў сістэме афіксальных адзінак сваёй блізкасцю да слоў паводле зместу і структурнай самастойнасці, а таксама выпадкі

ўтварэння новых слоў шляхам словаскладання і зрашчэння. Адпаведнасць прынацыпу «нераскладальнасці» (гесп. непадзельнасці на меншыя адзінкі таго ж роду) пры міжузроўневай аманіміі названага тыпу праяўляецца ў страце той адзінкай, якая ўжываецца за межамі «свайго» ўзроўню, здольнасці свабодна камбінавацца з адзінак ніжэйшага ўзроўню з прычыны ўзнікнення істотна новага зместу, што не вынікае са значэнняў яе кампанентаў (гесп. «фразеалагізацыі» ў самым «шырокім» семіялагічным сэнсе).

Такім чынам, можна вылучыць наступныя агульныя заканамернасці ўтварэння міжузроўневай аманіміі паміж сказами і словамі.

1) Калі лексічнае нападзенне сказа складаецца з аднаго слова, «новы» змест не замацоўваецца за знешняй формай адпаведнай лексічнай адзінкі, г. зн. міжузроўневая «аманімія» ў гэтым выпадку мае яскрава функцыянальны характар і не вядзе да ўтварэння структурна новай адзінкі, якая можа аўтаномна і рэгулярна ўжывацца ў «новай» якасці (па сутнасці, гэтую з'яву можна кваліфікаваць як «міжузроўневую полісемію»);

2) Калі агульнае значэнне фразы з сінтаксічнай структурай сказа лексікалізуецца ў маўленні, гэты працэс абавязкова суправаджаецца ўзнікненнем унікальнай сувязі паміж кампанентамі фразы (а г. зн. і унікальнай сувязі паміж яе новым зместам і знешняй формай), што дэтэрмінуе, у сваю чаргу, утварэнне структурна новай адзінкі (тут назіраецца аманімія ва ўласным сэнсе гэтага слова).

Трэба адзначыць, што не кожная ўстойлівая фраза з сінтаксічнай структурай сказа, якая мае лексікалізаванае агульнае значэнне, уступае са сваім прататыпам у адносіны менавіта міжузроўневай аманіміі (гесп. абавязкова пачынае функцыянаваць паводле правіл спалучальнасці ўжо лексічнага ўзроўню моўнай інтэграцыі). Лексікалізацыя агульнага значэння сказаў часцей за ўсё прыходзіцца на звычайную, не міжузроўневую аманімію. Набыццю фразамі, што маюць лексікалізаванае значэнне, іншай узроўневай спалучальнасці звычайна перашкаджае іх аб'ём, а таксама інтанацыйнае афармленне. З другога боку, далёка не кожная ўстойлівая фраза з сінтаксічнай структурай сказа, што функцыянуе ў якасці адзінкі лексічнага ўзроўню, мае лексікалізаванае значэнне. Параўн.:

рус. (21) *Палка о двух концах* ('тое, што можа выклікаць і станоўчыя, і адмоўныя вынікі, дапускае і добры, і дрэнны канец').

Сярод фразеалагізаваных спалучэнняў з лексікалізаваным агульным значэннем адзінкі са структурай закончанай фразы прадстаўлены, як ужо згадвалася, амаль адзінкавымі фактамі. У рускай мове, напрыклад, такіх выпадкаў, паводле даных найбольш аўтарытэтных фразеаграфічных даведнікаў (параўн. ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЙ СЛОВАРЬ [1967] 1986, ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЙ СЛОВАРЬ 1991) зусім няшмат (усяго, па нашых падліках, не больш за сто адзінак). А ўстойлівыя фразы з лексікалізаваным агульным значэннем, якія належаць паводле структуры да афарыстычных (і ўжываюцца ў якасці прыказак, прымавак ці крылатых выразаў), наогул амаль адзінкавыя. Параўн.:

рус. (22) *Ищи ветра в поле* ('няма, не знайсці, знікла і да т. п.').

(23) *Темна вода во облацех* ('незразумела').

(24) *Два сапога пара хто* ('падобныя (хто-небудзь адзін на аднаго)', параўн. ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЙ СЛОВАРЬ [1967] 1986: 407–408).

Гл. таксама прыклады (12), (21).

У беларускай мове такіх адзінак таксама няшмат. На гэта, дарэчы, звярнуў увагу вядомы беларускі фразеолог І. Я. Лепешаў, калі пры разглядзе падабенстваў і адрозненняў прыказак і фразеалагізмаў з пункту гледжання іх дэрывацыі вылучыў «тры прыказкі, якія, відаць, можна лічыць аманімічнай з’явай, выключэннем з правіла. Маючы абсалютна аднолькавы кампанентны склад, яны ў адных выпадках выступаюць як прыказка з усімі ўласцівымі ёй рысамі, у другіх – як звычайны фразеалагізм» (ЛЕПЕШАЎ 1996: 156). Параўн.:

- бел. (25) *Язык без касцей* – прыказка (‘Нагаварыць можна ўсяго, што хочаш’).
- (26) *Язык без касцей у каго* – фразеалагізм (‘хто-небудзь вельмі балбатлівы, гаворыць лішняе’).
- (27) *Сэрца не камень* – прыказка (‘Гаворыцца, калі хто-небудзь ідзе на ўступкі, адклікаецца на чыс-небудзь просьбы’).
- (28) *Сэрца не камень у каго, чыё* – фразеалагізм (‘хто-небудзь перастае супраціўляцца, уступае чыёй-небудзь просьбе’).
- (29) *Каса на камень найшла* – прыказка (‘Адзін аднаму ні ў чым не хоча саступіць’).
- (30) *Каса на камень найшла у каго* – фразеалагізм (‘сутыкнуліся розныя непрымірныя погляды, інтарэсы, характары і пад’).

На самой справе такіх выпадкаў у беларускай мове значна больш. Гэта, у прыватнасці, згаданыя вышэй аманімічныя прыказка (9) і фразеалагізм (10), якія былі ўпершыню прыведзены аўтарам гэтых радкоў у адной з прац, прысвечаных семіялагічнай сістэматызацыі афарыстычных выказванняў, як прыклад «утварэння міжузроўневай аманіміі» ў выніку «страты прыказкай значэння абагульнення» (гл. ІВАНОЎ 1995: 92). Менавіта страта значэння абагульнення з’яўляецца галоўнай прычынай пераходу прыказак у разрад фразеалагізмаў, а зусім не тое, што «яны развілі ў сабе спалучальныя магчымасці, набылі здольнасць быць структурным элементам сказа, уступаць у пэўныя сувязі і адносіны са словамі кантэксту» (як лічыць ЛЕПЕШАЎ 1996: 156). Любыя сінтаксічныя трансфармацыі на павярхоўным узроўні выказвання, асабліва калі яно набывае новыя семіялагічныя характарыстыкі (страчвае камунікацыйную закончанасць і пачынае функцыянаваць ужо як частка фразы), заўсёды дэтэрмінаваныя змяненнямі на глыбінным узроўні. У дадзеным выпадку страта значэння абагульнення прыказак (25), (27) і (29) адбылася ў выніку такой універсальнай глыбіннай трансфармацыі семантыка-сінтаксічнай структуры выказвання, як канкрэтызацыя суб’екта ў (26), (28) і дзеяння ў (30), дзякуючы чаму спачатку значна пашырыліся «спалучальныя магчымасці» гэтых прыказак у кантэксце, а потым у пэўных пазіцыях адбылося і змяненне іх сінтаксічнай структуры (пераўтварэнне ў сэнсава незамкнёнае спалучэнне слоў) адначасова са змяненнем семіялагічнага статусу (утварэннем адзінак ніжэйшага ўзроўню мовы).

Трэба заўважыць, што пытанне дэрывацыі аманімічных прыказак і фразеалагізмаў яшчэ далёкае ад вырашэння. Прынамсі, сцвярдэнне на падставе толькі трох прыкладаў, як гэта робіць ЛЕПЕШАЎ 1996: 156, што кожны раз менавіта «прыказка ператвараецца ў фразеалагізм», з’яўляецца, мякка кажучы, недастаткова абгрунтаваным. Існуе, у прыватнасці, шмат выпадкаў, калі прыказка, аманімічная фразеалагізму, супадае па сваёй знешняй форме толькі з адной з яго парадыгматычных форм. Параўн. (прыклады на бел. з ІВАНОВА–ІВАНОЎ 1997: 35–36, 117–119):

- бел. (31) *Ад хлеба не шукаюць хлеба* – прыказка ('Не варта адмаўляцца ад таго, што ўжо ёсць, дзеля пошукаў чаго-небудзь лепшага'), параўн. ШКРАБА–ШКРАБА 1987: 28, а таксама *Не трэба праз хлеб хлеба шукаць* (FEDEROWSKI 1935: 53) або *Праз хлеб хлеба не шукаюць* (РАПАНОВІЧ [1958] 1974: 206).
- (32) *Ад хлеба (цэраз хлеб) шукаць хлеба* – фразеалагізм ('мяняць становішча, звыклы парадак жыцця і пад. '), гл. ЛЕПЕШАЎ 1993: 2: 583.
- (33) *Паспееш з козамі на торг* – прыказка ('Заўсёды паспееш зрабіць тое, што можна зрабіць у любы момант; ніколі не трэба спяшацца'), параўн. ШКРАБА–ШКРАБА 1987: 185–186, а таксама НОСОВІЧ 1874: 135, FEDEROWSKI 1935: 141.
- (34) *Паспець з козамі на торг* – фразеалагізм ('няма чаго спяшацца, не спяшайся'), ужываецца часцей у 2-й асобе адзіночнага ліку (параўн. ЛЕПЕШАЎ 1993: 2: 163).
- рус. (35) *Из избы сору не выноси!* – прыказка ('Не распавядай чужым людзям пра тое, што робіцца ў тваёй сям'і, у тваім працоўным калектыве і да т. п. '), параўн. ДАЛЬ [1861–1862] 1984: 2: 70.
- (36) *Выносить сор из избы* – фразеалагізм ('выдаваць чужым людзям якія-небудзь тайны; расказваць пра сваркі, непрыемныя адносіны паміж блізкімі людзьмі'), гл. ФЕЛИЦЫНА–МОКИЕНКО 1990: 135–136.
- (37) *Клин клином выбивают (выбивается, выбивай)* або *Клин клином вышибают (вышибается, вышибай)* – прыказка ('Непрыемныя наступствы чаго-небудзь ліквідуюць тымі ж сродкамі, якія яго выклікалі'), параўн. ЖУКОВ [1966] 1991: 142–143, ФЕЛИЦЫНА–ПРОХОРОВ [1980] 1988: 57–58, а таксама *Клин клином выбивается (выживай!)* (ДАЛЬ [1861–1862] 1984: 1: 164).
- (38) *Клин клином вышибать (выбивать)* або *Клин клином вышибить (выбить)* – фразеалагізм ('знішчаць рэзультаты якога-небудзь дзеяння тымі ж сродкамі, якія гэтае дзеянне выклікалі'), параўн. ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЙ СЛОВАРЬ [1967] 1986: 100.

Выяўленне дакладнай дэрывацыйнай базы (і ўвогуле пэўных дэрывацыйных мадэляў) аманімічных адзінак у такіх выпадках павінна пачынацца з дыяхранічнага аналізу іх функцыянавання, г. зн. праз высвятленне таго, што ўжывалася (існавала) раней у гісторыі дадзенай мовы: адпаведная прыказка (ці прымаўка) або адпаведны фразеалагізм.

У гэтай сувязі, дарэчы, не вельмі пераканаўча выглядае распаўсюджанае меркаванне пра паходжанне фразеалагізма рус. *Выносить сор из избы*, які нібыта з'яўляецца «асколкам старажытнейшай парады «сору из избы не выносить». Забавонныя звычаі рэкамендавалі спальваць смецце ў печы, а не выкідаць яго за парог, паколькі злы чалавек мог нібыта насласць бяду на гаспадара хаты, кажучы адмысловыя словы над смеццем. Гэты забавон стаў часткай вясельнага рытуалу. У рускіх вёсках госці, якія прыйшлі на вяселле, выпрабоўвалі цяпенне маладой тым, што прымушалі яе месці хату і тут жа кідалі смецце на падмеценую ёй падлогу.

Пры гэтым госці прыгаворвалі: «Мети, мети, да из избы не выноси, а сгребай под лавку да клади в печь, чтоб дымом вынесло». Пазней гэтая парада вызвалілася ад рытуальнай афарбоўкі і набыла пераносны сэнс: не выдаваць сямейных звадак, сварак і іншых непрыемных «дробязей быту», якія могуць быць скарыстаныя ня-добрабычліўцамі на шкоду сям’і» (Фелицына–Мокиенко 1990: 135–136). Тут пры вызначэнні паходжання фразеалагізма (35) рэалізаваны вельмі папулярны ў фразеалагічнай этымалогіі спосаб уласна семантычнага мадэлявання на падставе экстралінгвістычных фактаў. Аднак параўнанне з аналагічнымі па структуры аманімічнымі адзінкамі нават той жа мовы паказвае, што прыказкі і прымаўкі ў форме імператывага сказа, аманімічныя адной з парадыгматычных форм адпаведнай фразеалагічнай адзінкі, як правіла, утвараюцца менавіта ад фразеалагізма (а не наадварот).

Прычынай (гэсп. матывацыяй) пераўтварэння адной з парадыгматычных форм фразеалагізма ў адзінку вышэйшага ўзроўню мовы трэба лічыць набыццё адпаведнай формай значэння абагульнення (і, зразумела, сінтаксічнай закончанасці сказа) праз адлюстраванне пэўнай заканамернасці рэчаіснасці, якая з’яўляецца эпістэмалагічна актуальнай у дадзеным моўным асяроддзі. Фармальным паказчыкам згаданага тыпу адфразеалагічнай дэрывацыі прыказак (ці прымавак) можна лічыць тое, што яны ніколі не ўжываюцца ў такіх парадыгматычных трансфармах, якія б знешне супадалі з адпаведнымі парадыгматычнымі формамі аманімічных ім фразеалагізмаў. Параўн.:

- рус. (39) *Жить своим умом* – фразеалагізм (‘цвёрда прыгрымлівацца сваіх перакананняў; дзейнічаць адпаведна сваім поглядам, быць самастойным у сваіх дзеяннях, учынках і г. д.’), які ўжываецца звычайна ў форме выказніка, часта ў форме імператыва, мае антонім *жить чужим умом* (ЯРАНЦЕВ 1981: 135), параўн. ужыванне ў складзе прымаўкі *На то человек на свет родится, чтоб жить своим умом* (Даль [1861–1862] 1984: 1: 343).
- (40) *Живи своим умом* – прымаўка (з 500 найбольш ужывальных у сучаснай рускай мове, што складаюць яе т. зв. «парэміялагічны мінімум», паводле ПЕРМЯКОВ 1988: 159), параўн. устарэлую форму *Живи всяк своим умом* (Даль [1861–1862] 1984: 1: 343).
- (41) *Знать себе цену* – фразеалагізм (‘правільна ацэньваць свае магчымасці, якасці’), у сказе звычайна выказнік (ЯРАНЦЕВ 1981: 205).
- (42) *Знай (нужно <всегда> знать) себе цену* – прымаўка (‘Кожнаму трэба добра ведаць свае якасці, здольнасці, магчымасці і г. д. і не дазваляць нікому іх зневажаць’).
- (43) *Иметь голову на плечах* – фразеалагізм (‘быць разумным, разважлівым, кемлівым і г. д.’), у спалучэнні са словамі *надо, пора* і да т. п. ужываецца як папрок (са значэннем ‘даўно трэба было б паразумнець’), у сказе – выказнік, у двухсастаўным сказе ў спалучэнні са словамі *надо, нужно* і да т. п. – у форме інфінітыва (ЯРАНЦЕВ 1981: 127).
- (44) *Надо (нужно) <всегда> иметь голову на плечах* – прыказка (‘Заўсёды трэба добра ўсведамляць сабе, што ты робіш’).

- (45) *Называть (назвать) вещи своими (собственными, настоящими) именами* – фразеалагізм ('казаць пра каго-небудзь смела, адкрыта, прама, шчыра, не шукаць мяккіх слоў і выразаў'), у сказе звычайна выказнік (ЯРАНЦЕВ 1981: 120).
- (46) *Называй (надо называть) вещи своими (собственными, настоящими) именами* – прыказка ('Заўсёды прама кажы так, як думаеш'), пры тым, што ў вядомым спісе «500 найбольш ужывальных рускіх прыказкавых выслоўяў» Г. Л. Пермякова яна падаецца ў форме «незамкнёнага сказа» (гл. ПЕРМЯКОВ 1988: 165). Гэта нельга лічыць паказчыкам ступені ўжывальнасці пэўнай формы ўстойлівага выразу, паколькі ў спісе «500 найбольш ужывальных рускіх прыказкавых выслоўяў» Г. Л. Пермякова не назіраецца паслядоўнасці ў дэклараванай ім структурнай дыферэнцыяцыі парэмій на «прыказкі» (як выслоўі, што маюць форму замкнёных сказаў) і «прымаўкі» (як выслоўі, што маюць форму незамкнёных сказаў). У прыватнасці, у раздзеле «Прымаўкі» (гл. ПЕРМЯКОВ 1988: 163) побач з выразам *Жить (живёт) чужим умом* (які не ўжываецца ў форме «замкнёнага» сказа з прычыны сацыяльнай неактуальнасці абагульнення *Живи (надо жить) чужим умом*) змешчаны выраз *Ехать (едет) в Тулу со своим самоваром*, які мае традыцыйна больш ужывальную форму «замкнёнага сказа» *В Тулу со своим самоваром не ездят* (параўн. ЖУКОВ [1966] 1991: 63, ФЕЛИЦЫНА–ПРОХОРОВ [1980] 1988: 35–36 і інш.).
- (47) *Переливать из пустого в порожнее* – фразеалагізм ('займацца чым-небудзь дарэчным, марна траціць час (іншы раз толькі дзеля стварэння бачнасці справы, занятасці)', а таксама 'бавіць час у пустых, бязмэтных размовах'), у сказе звычайна выказнік (ЯРАНЦЕВ 1981: 149, 152).
- (48) *Не надо (не стоит) переливать из пустого в порожнее* – прыказка ('Не трэба марна траціць свой час на нікчэмныя размовы, справы і да т. п.').

Міжуроўневую аманімію трэба абавязкова ўлічваць і адлюстроўваць пры лексікаграфічным апісанні моўнай афарыстыкі, і асабліва ў вучэбных слоўніках, прызначаных для іншамоўнай аўдыторыі. Гэта дапаможа ўнікнуць супярэчнасцей і памылак пры кваліфікацыі і ўжыванні ў маўленні тых ці і ншых устойлівых выразаў. Параўн., напрыклад, спробу вызначэння і апісання канкрэтных выпадкаў міжуроўневой аманіміі адзінак фразеалагічнага і афарыстычнага фондаў мовы ў лінгвакраіназнаўчым «Слоўніку беларускіх прыказак, прымавак і крылатых выразаў» (ІВАНОВА–ІВАНОВА 1997: 37–38, 117 і інш.):

- бел. (49) *Асадзі назад!* (Я. Колас, «Асадзі назад!») – крылаты афарызм ('Адступіся ад сваіх намераў, жаданняў і да т. п.; пакінь нават саму думку пра тое, як палепшыць сваё жыццё'), параўн. Янкоўскі 1960: 18.
- (50) *Асадзі назад!* – фразеалагізм ('прэч! [як патрабаванне пазбавіцца ад каго-небудзь]'), у сказе часцей выказнік (параўн. ЛЕПЕШАЎ 1993: 1: 80–81).

- (51) *Пасаліўшы, можна есці* – прыказка ('Усё здасца ядрэнным, прывабным, калі знарок не зважаць на недахопы'), параўн. ПРЫКАЗКІ І ПРЫМАЎКІ 1976: 1: 258, а таксама *Пасаліўшы (прысаліўшы), можна з'есць* (FEDEROWSKI 1935: 222).
- (52) *Пасаліўшы, можна есці* – фразеалагізм ('ні дрэнны, ні добры, пасрэдны'), у сказе – азначэнне ці выказнік (параўн. ЛЕПЕШАЎ 1993: 1: 371).

Параўн. таксама прыклады (31), (32), (33), (34).

Пры гэтым міжузроўневую аманімію моўных афарызмаў і фразеалагізмаў не трэба блытаць з выпадкамі ўжывання фразеалагічных адзінак у складзе ўстойлівых афарыстычных фраз. Параўн. (прыклад з ІВАНОВА–ІВАНОЎ 1997: 149–151):

- бел. (53) *Чалавек есць хлеб траякі: белы, чорны і ніякі* – прыказка ('Паміж людзьмі не існуе матэрыяльнай і сацыяльнай роўнасці'), параўн. ШКРАБА–ШКРАБА 1987: 259, а таксама *Ямо хлеб траякі: чорны, белы і ніякі* (ПРЫКАЗКІ І ПРЫМАЎКІ 1976: 1: 237).
- (54) *Есці хлеб траякі: белы, чорны і ніякі* – фразеалагізм ('жыць у розных матэрыяльных умовах'), гл. ФРАЗЕАЛАГІЧНЫ СЛОЎНІК 1993: 590.

Міжузроўневая аманімія прыказак і фразеалагізмаў з'яўляецца вельмі паказальнай пры вызначэнні ўзроўневай спецыфікі як фразеалагізмаў, так і моўных афарызмаў.

Заўвагі

* This work was supported by the Prague branch of the Research Support Scheme of the Open Society Support Foundation, grant No.: 148-2000.

¹ Параўн. прыказку польск. *Czerwone i żółte cholewy do stołu, a czarne za drzwiami* (NOWA KSIĘGA PRZYŚLÓW 1969: 284).

Літаратура

- ДАЛЬ В. И. Пословицы русского народа [1861–1862]. Т. 1–2. Москва: «Художественная литература», 1984.
- ЖУКОВ В. П. Словарь русских пословиц и поговорок [1966]. Около 1200 пословиц и поговорок. 4-е изд., испр. и доп. Москва: «Русский язык», 1991.
- ЗАДЕ Л. Понятие лингвистической переменной и его применение к принятию приближенных решений. Москва: «Мир», 1976.
- ИВАНОВ Е. Е. Принципы систематизации афористического материала языка vs. речи. // Языковая природа афоризма. Очерки и извлечения. Могилев: «МГУ им. А. А. Кулешова», 2001. 216–261.
- ІВАНОВА С. [Ф.], ІВАНОЎ Я. [Я.] Слоўнік беларускіх прыказак, прымавак і крылатых выразаў. Лінгвакраіназн. дапам. Мінск: «Беларускі Фонд Сораса», 1997.
- ІВАНОЎ Я. Я. Прынцыпы сістэматызацыі афарыстычных выказванняў. // Молодые гуманитарии Беларуси – 1995. Мінск: «Красико-принт», 1995. 75–96.

- ЛЕПЕШАЎ І. Я. Прыказкі і фразеалагізмы як сумежныя з'явы. // Словообразование и номинативная деривация в славянских языках. Материалы V Республ. науч. конф., посвящ. памяти проф. В. М. Никитевича (21–22 мая 1996 г.). Гродно, 1996. 155–157.
- ЛЕПЕШАЎ І. Я. Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы. Т. 1–2. Мінск: «БелЭн», 1993.
- ЛЕПЕШАЎ І. Я. Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў. Т. 1–2. Мінск: «Народная асвета», 1981–1993.
- НОСОВИЧЪ И. И. Сборникъ бѣлорусскихъ пословицъ. Сборникъ Отдѣленія русскаго языка и словесности Императорской Академіи Наукъ. Т. XII, № 2. С.-Петербургъ: Типографія Императорской Академіи Наукъ, 1874.
- ПЕРМЯКОВ Г. Л. К вопросу о паремиологическом минимуме языка. (На материале русских народных изречений.) // Пермяков Г. Л. Основы структурной паремиологии. Москва: «Наука», 1988. 143–169.
- ПОВѢСТИ, Или пословицы всенароднѣйшыя по алфавиту. // Старинные сборники русскихъ пословицъ, поговорокъ, загадокъ и проч. XVII–XIX столѣтій. Собрать и приготовить къ печати П. Симоні. Изданіе Отдѣленія русскаго языка и словесности Императорской Академіи Наукъ. Вып. 1. С.-Петербургъ, 1899. 73–162.
- ПОТЕБНЯ А. А. Из лекцій по теории словесности. (Басня. Пословица. Поговорка) [1892]. // ПОТЕБНЯ А. А. Теоретическая поэтика. Москва: «Высшая школа», 1990. 55–131.
- Прыказкі і прымаўкі. Кн. 1–2. Мінск: «Навука і тэхніка», 1976.
- РАПАНОВІЧ Я. Н. Беларускія прыказкі, прымаўкі і загадкі [1958]. 2-е выд., перапр. і дап. Мінск: «Вышэйшая школа», 1974.
- РЕФОРМАТСКИЙ А. А. Введение в языковедение [1955]. 5-е изд., испр. Москва: «Аспект Пресс», 1996.
- Словарь образных выражений русского языка. Ред. В. Н. Телия. Москва: «Отечество», 1995.
- СОЛНЦЕВ В. М. Уровни языка. // Лингвистический энциклопедический словарь. Гл. ред. В. Н. Ярцева. Москва: «Советская энциклопедия», 1990. 539.
- Уровни языковой структуры. // Общее языкознание. Глава 2. Внутренняя структура языка. Отв. ред. Б. А. Серебренников. Москва: «Наука», 1972. 92–119.
- ФЕЛИЦЫНА В. П., МОКИЕНКО В. М. Русские фразеологизмы. Лингвострановедческий словарь. Москва: «Русский язык», 1990.
- ФЕЛИЦЫНА В. П., ПРОХОРОВ Ю. Е. Русские пословицы, поговорки и крылатые выражения. Лингвострановедческий словарь [1980]. 2-е изд., испр. и доп. Москва: «Русский язык», 1988.
- Фразеалагічны слоўнік мовы твораў Я. Коласа. Звыш 6000 слоўнікавых артыкулаў. Рэд. А. С. Аксамітава. Мінск: «Навука і тэхніка», 1993.
- Фразеологический словарь русского литературного языка конца XVIII – XX в. Т. 1–2. Ред. А. И. Федоров. Новосибирск: Наука, 1991.
- Фразеологический словарь русского языка [1967]. Свыше 4000 словарных статей. Ред. А. И. Молотков. 4-е изд., стереотип. Москва: «Русский язык», 1986.
- ШКРАБА І. [Р.], ШКРАБА Р. [В.] Крылічнае слова. Беларускія прыказкі і прымаўкі. Мінск: «Мастацкая літаратура», 1987.
- ЯНКОЎСКІ Ф. [М.] Крылатыя словы і афарызмы. З беларускіх літаратурных крыніц. Мінск: «Выд-ва АН БССР», 1960.
- ЯРАНЦЕВ Р. И. Словарь-справочник по русской фразеологии. Около 800 фразеологизмов. Москва: «Русский язык», 1981.
- FEDEROWSKI M. Lud białoruski na Rusi litewskiej. T. IV. Warszawa, 1935.
- Mała księga przysłów polskich. Red. S. Nyczaj. Radom: Oficyna Wydawnicza STON I, 1996.
- Nova księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich. W oparciu o dzieło S. Adalberga opracował Zespół Redakcyjny pod kierunkiem J. Krzyżanowskiego. T. I–IV. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1969–1978.
- SPIRYDOWICZ O. Rosyjsko-polski słownik idiomów. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1988.